

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

OST-INDIYA KOMPANIYASINING HINDISTONDA MUSTAMLAKACHI DAVLAT BOSHQARUVI SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Rayimov Farhod Ulug‘bekovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, o‘qituvchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Ost-Indiya kompaniyasining Hindistonda savdo, iqtisodiy va keyinchalik mustamlaka boshqaruvni amalga oshirishdagi giyosiyosiy harakatlari batafsil tahlil qilingan. Shuningdek ushbu kompaniya Britaniya imperiyasining manfaatlarni va tashqi siyosatdagi ta‘sirini ortishiga olib kelgan omillar ham keltirib o‘tilgan. Mazkur maqolada mahalliy hukumdorlar va kompaniya vakillari o‘rtasida kechgan ijtimoiy–iqtisodiy munosabatlar haqida ham ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Ost-Indiya, Hindiston, Kalkutta, Britaniya, Badji Rao, Lahor, Dehli, Agra, Faktoriya, Madras, London.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОСТ-ИНДСКОЙ КОМПАНИИ В ФОРМИРОВАНИИ КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ИНДИИ

Раимов Фарход Улугбекович

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова, преподаватель

Аннотация

В данной статье представлен подробный анализ геополитической деятельности Ост-Индской компании в осуществлении торгового, экономического, а впоследствии и колониального правления в Индии. Также рассматриваются факторы, приведшие к росту интересов и влияния компании во внешней политике Британской империи. В статье также содержится информация о социально-экономических отношениях между местными правителями и представителями компании.

Ключевые слова: Восточная Индия, Индия, Калькутта, Великобритания, Баджи Рао, Лахор, Дели, Агра, Фабрика, Мадрас, Лондон.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE EAST INDIA COMPANY IN THE FORMATION OF COLONIAL GOVERNANCE IN INDIA

Rayimov Farhod Ulug‘bekovich

Sharof Rashidov Samarkand State University, Lecturer

Abstract

This article provides a detailed analysis of the East India Company's geopolitical activities in implementing trade, economic, and, subsequently, colonial rule in India. It also examines the factors that led to the company's growing interests and influence in the foreign policy of the British Empire. The article also provides information on the socioeconomic relations between local rulers and company representatives.

Keywords: East India, India, Calcutta, Great Britain, Baji Rao, Lahore, Delhi, Agra, Factory, Madras, London.

1600-yilda Angliya qirolichasi (1558–1603) Elizaveta I London savdogarlarining bir guruhiga xartiya in‘om etdi. Bu xartiya asosida Ingliz (keyinchalik Britaniya) Ost-Indiya kompaniyasi (1600–1874) ta‘sis etildi. Ushbu ajoyib tashkilot Britaniya kapitalizmining yuksalishida muhim rol o‘ynadi. U biznes tashkilotining rivojlanishiga (tarixdagi dastlabki aksiyadorlik jamiyatlaridan biri sifatida), kapital to‘planishi jarayoniga (Britaniyadagi kapitalning 15 foizigacha), davlat kredit tizimining shakllanishiga (XVIII asrda hukumatga muntazam ravishda qarzlarni berish orqali) va hatto ishlab chiqarishga ham sezilarli hissa qo‘shdi. Bu Britaniya sanoat inqilobiga yordam bergan import o‘rnini bosishni rag‘batlantirish orqali amalga oshirildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar — tarixiylik, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo‘lib, London hukmron doira vakillari tomonidan tashkil qilingan Ost-Indiya kompaniyasi faoliyatiga bag‘ishlangan. Ushbu maqolada kompaniyaning Hindiston va unga tutash bo‘lgan hududlardagi manfaatlari ham ma‘lumotlar asosida batafsil yoritilishiga ahamiyat

qaratilgan.

Ost-Indiya kompaniyasining hokimiyat qiyofasini tushunish nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy tarixning ham vazifasidir. Bu Britaniyaning zamonaviy dunyoni shakllantirishda katta hissa qoʻshgan ushbu siyosiy-iqtisodiy agentining oʻziga xos faoliyatini yanada toʻliqroq tushunishga imkon beradi. Bugungi kunda ham korporatsiyalar dunyoning turli burchaklarida tijorat operatsiyalarini olib boradi va iqtisodiy faoliyat shakllarini siyosiy, baʼzan esa harbiy faoliyat bilan uygʻunlashtiradi.

Allaqachon 1600-yilgi xartiya boʻyicha korona Ost-Indiya kompaniyasiga uning xodimlari ustidan qonun chiqarish, ijro etish va sud hokimiyatini, shuningdek, mustaqil tashqi siyosat yuritish huquqini topshirgan edi. Bunday keng vakolatlarning berilishi tasodif emas edi. Chunki bu tashkilot dunyoning boshqa qismida savdo operatsiyalarini amalga oshiruvchi monopoliyaga ega tashkilot boʻlib, Angliya davlat sifatida hali u yerda mavjud emas edi. Angliya uchun Ost-Indiya kompaniyasi nafaqat savdo, balki Osiyoga kirishning diplomatik va harbiy vositasiga aylangan edi. Kompaniyaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun u oʻz xodimlari uchun davlat rolini oʻz zimmasiga olishi shart edi.

Bundan tashqari, bu kompaniyadan qurolli kuch ishlatishga tayyorlikni ham talab qilgan — nafaqat oʻz xodimlariga nisbatan (politsiya funksiyalarini bajarish), balki turli darajadagi Osiyo siyosiy organlariga qarshi ham. Ost-Indiya kompaniyasining birinchi “sharqiy hind” kemalari uzoq yoʻlga joʻnatilganida, ular artileriya bilan jihozlangan boʻlgan. Kompaniyaning oddiy tayanch nuqtasi faktoriya boʻlib, u savdo hovlisi sifatida xizmat qilgan, xodimlar shu yerda istiqomat qilgan, tovarlar saqlangan va sotilgan [1]. Hindiston hukmdorlaridan olingan farmonlar asosida kompaniya faktoriyalarda ekstraterritorial (mustaqil boshqaruv) huquqiga ega boʻlgan. Shunday qilib, uning xodimlari sud hokimiyati boʻyicha komissarlarga boʻysungan, ular qirolidan harbiy sud yuritish huquqi bilan taʼminlangan, shuningdek, faktoriya prezidenti va kengashi fuqarolik yurisdiksiyasiga ega boʻlgan.

Ushbu huquqning faktoriya amaliyotida birinchi maʼlum qoʻllanilishi Gujarat porti Suratda 1616-yilda sodir boʻlib, unda bir ingliz boshqa bir inglizni oʻldirgani uchun otib oʻldirilgan [1]. Ekstraterritorial boʻlishiga qaramay, kompaniya sharqiy savdogarlarning biznesdagi zaifligini koʻrib, ularning oʻz xodimlari va tovarlarini hibsga olish imkoniyatidan mahrum etishga va shartlarni oʻz foydasiga belgilashga intilgan. Boburiylar imperiyasi vakillari kompaniyaga berilgan savdo imtiyozlari haqidagi shoh farmonini koʻpincha eʼtiborsiz qoldirgan va kompaniyani turli soliqlar bilan bosim oʻtkazishga harakat qilgan.

Shuning uchun XVII asrning birinchi yarmida kompaniya oʻz faoliyat markazlarini Osiyo hukmdorlari nazorati ostidan chiqarish yoʻllarini izlay boshladi. Allaqachon 1639-yilda u Koromandel sohilidagi bir nayakdan (kichik hukmdor) Madras baliqchilik qishlogʻini ijaraga olib, tez orada u yerda qalʼa (Muqaddas Georg qalʼasi) barpo etdi. 1668-yilda kompaniya oʻz qirol (1660–1685-yillar) Karl II dan Bombay oroli va undagi qalʼani oldi (qirol uni portugaliyaliklardan olgan, lekin oʻzi jihozlamoqchi boʻlmagan). 1696-yilda kompaniya Kalkutta shahridagi faktoriya atrofida Uilyam qalʼasini qurishni boshladi [2]. Qalʼa bilan oʻralgan faktoriyalar kompaniyaga nisbatan xavfsizlik tuygʻusini taqdim etdi. Endi Hindiston hukumatlari bilan kelib chiqqan nizolarda ular tovarlar va ularni kuzatayotgan shaxslarni ichkariga hibsga olishlari mumkin edi, ammo faktoriya-qalʼalarni egallash qiyin boʻlar edi (shu paytda bu imkoniyat blokada vositasi sifatida ishlatilgan).

XVIII asrda kompaniya Hindistonda misli koʻrilmagan iqtisodiy ogʻirlikka ega boʻldi. Masalan, 1740-yilga kelib Surat savdosida uning ulushi taxminan yarmini tashkil qilgan. Britaniyaliklarning iqtisodiy qudrati bilan proporsional ravishda prezidentlik markazlari — yaʼni uch asosiy faktoriya: Madras, Bombay va Kalkutta shaharlarining ahamiyati ham oʻsdi [2]. Mustahkamlangan anklavlar hind aholisi uchun xavfsizlik va mustahkam mulk huquqlarini kafolatlagan. Shu sababli kompaniya agentlari, vositachilari va hamkorlari hamda ularning ish beruvchilari boʻlgan hunarmandlar shu shaharlar tomon koʻchib oʻtishgan.

XVIII asr tarixchisi Ghulam Husain Khan Tabatabaining soʻzlariga koʻra, Kalkutta Boburiylar Bengalidagi Hugli porti aholisi kamayib borishiga qarama-qarshi tarzda oʻsgan, chunki britaniyaliklar aholi uchun himoya va homiylik koʻrsatgan [1]. Kompaniya boshqaruvidagi shaharlar Hindistondagi yirik shaharlar bilan solishtiriladigan darajada rivojlangan. 1746-yilda Madras aholisi taxminan 150 ming kishiga yetgan [2], Kalkutta 1735-yilga kelib 100 ming, Bombay esa 1744-yilga kelib 70 ming kishini tashkil qilgan [3]. Shu bilan birga, imperiya shaharlarining — Lahor, Dehli va Agraning aholisi XVIII asr davomida 400 mingdan 100 ming kishigacha kamaygan [4]. Shaharlarning oʻsishi britaniyaliklar tomonidan qalʼalarni kengaytirish va garnizonlar sonini koʻpaytirishni ham talab qilgan.

Masalan, XVIII asrning oʻrtalarida Bombaydagi harbiylar soni 1600 askarga yetgan edi.

Shunday qilib, kompaniya tomonidan qal'alarning barpo etilishi ularni yangi siyosiy kuch markazlariga aylantirish jarayonini boshlab berdi, garchi dastlab Yevropa ishtiroki «nuqtaviy bosqinchilik» darajasida bo'lgan bo'lsa-da [4]. Shu bilan birga, agar rasmiy ravishda kompaniya Hindistonda faqat Bombayda suverenitetga ega bo'lgan bo'lsa, endilikda u materikdagi qal'alardagi eksteritorial maqomini ham suverenitet sifatida talqin qilishga moyil edi. Masalan, 1740–1750-yillarda britaniyaliklar bir necha bor Bengal noibiga (musulmon hukmdor, rasmiy ravishda Boburiylar hukmdorining vakili) Kalkuttadagi hind aholisi ustidan uning hokimiyatini tan olmasligini bildirganlar [8]. Holbuki, huquqiy jihatdan kompaniya shahar hududini aynan noibdan ijaraga olgan edi. 1739-yilda esa u Maratha davlatining birinchi vaziri Baji Rao I bilan qo'shinchilik shartnomasini imzolagan [4].

Kompaniya tomonidan bir qator imtiyozlar berilgan bo'lsa-da (masalan, hind sudlarining ruxsatnoma berish huquqini tan olish), mazkur shartnoma Britaniya savdo firmasining yirik hind siyosiy tashkiloti bilan teng huquqli asosda tuzgan birinchi shartnomasi sifatida tarixda qoldi. Prezidentlik markazlarining o'sishi obyektiv ravishda ularni asta-sekin nafaqat iqtisodiy va demografik, balki Hindiston hokimiyat tuzilmalari uchun siyosiy raqobatchilarga ham aylantirib bordi [5].

Bunga XVIII asrning birinchi yarmida Boburiylar imperiyasining parchalanishi ham sabab bo'ldi. Imperiya hukumatining amalda siyosiy sahnadan chiqib ketishi bilan kompaniya prezidentliklarining markazlari sekin, ammo muqarrar tarzda sultonlikning merosxo'r siyosiy tuzilmalarining — shimoli-sharqdagi Bengaliya navobligi va janubi-sharqdagi Karnatik navobligining — ta'sir darajasiga yaqinlashib bordi.

Bu jarayonlar Angliyada Ost-Indiya kompaniyasining mavqei parallel ravishda mustahkamlanmasdan turib yuzaga kelishi mumkin emas edi. Mamlakatda kompaniya tashqi savdodagi salmog'i, bundan ham muhimi, davlat kredit tizimidagi roli tufayli doimo hukumat va parlamentning qo'llab-quvvatlashidan bahramand bo'lib kelgan. Buning imkoniyati 1688-yildagi Glorious Revolution va Angliyada milliy qarz tizimining paydo bo'lishi bilan yuzaga keldi. Mazkur tizim mamlakatni "fiskal-harbiy davlat"ga aylantirdi. Bunday davlat harbiy ehtiyojlar uchun zarur bo'lgan ulkan miqdordagi mablag'larni, asosan uzoq muddatli qarzlarni orqali, safarbar etish qobiliyatiga ega edi [6].

XVIII asr o'rtalariga kelib, Ost-Indiya kompaniyasi Britaniya subyekti bo'lishiga qaramay, Hindistondagi faoliyatida o'z davlatiga deyarli bo'ysunmaydigan darajaga yetdi. Britaniyada kompaniyani Londondagi savdogarlar korporatsiyasi sifatida nazorat qilish mexanizmi mavjud edi (savdo monopoliyasi xartiyasini uzaytirish orqali), biroq uni Hindistondagi hukmdor sifatida nazorat qilish mexanizmi mavjud emas edi [7].

Mavzuga oid manba va adabiyotlar sharhi. Inglizlarning Ost-Hind kompaniyasi dastlab Hindistonda, eng avvalo, o'z mavqegini mustahkamlashni maqsad qilgan bo'lsa, keyinchalik uning barcha hududlarni birin-ketin qo'lga kirita boshlaganligi John William Kayening "*The Administration of the East India Company: A History of Indian Progress*" ("Sharqiy Hindiston kompaniyasi ma'muriyati: Hindiston taraqqiyoti tarixi") asarida yoritib berilgan. James P. Lawfordning "*Britain's Army in India: From Its Origins to the Conquest of Bengal*" ("Hindistondagi Britaniya armiyasi: kelib chiqishidan Bengalni bosib olishigacha") nomli asarida Hindistondagi Britaniya armiyasi va uning kompaniya faoliyatidagi o'rni haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Yana bir taniqli tadqiqotchi François Crouzet "*Mercantilism, War and the Rise of British Power*" ("Merkantilizm, urush va Britaniya qudratining yuksalishi") nomli asarida ham mazkur masalaga oid qimmatli ma'lumotlarni bayon etgan. Shuningdek, taniqli olim Christopher Baylyning "*Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770–1870*" ("Hukmdorlar, shahar aholisi va bozor egalari: Britaniya kengayishi davridagi Shimoliy Hindiston jamiyati, 1770–1870") asarida ham mavzuga doir ko'plab qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Tahlil va natijalar. Butun bir Osiyo mamlakati (Bengaliya) ustidan cheksiz hukmronlik qilayotgan savdo kompaniyasi monopoliyasiga Britaniyaning hukmron doiralari nisbatan tezda e'tibor qaratdi. Bundan tashqari, kompaniyadan chiqqan shaxslar Britaniyada yer aristokratiyasining siyosiy pozitsiyalariga tahdid sola boshladilar. 1760-yillarda Hindistonda ajabtovur bo'lib orttirgan kompaniya xodimlari vatanlariga qayta boshladilar; britan jamiyatida ularni hazilomuz tarzda "naboblar" (noib so'zidan o'zgartirilgan) deb atashardi.

Xulosa qilib aytganda, tahlil shuni ko'rsatadiki, Ost-Indiya kompaniyasi dastlab oddiy savdo-tijorat tashkiloti sifatida tashkil topgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan uning faoliyati faqat iqtisodiy manfaatlar doirasida qolib ketmadi. Kompaniya savdo imtiyozlari, dengiz yo'llarini nazorat qilish, xomashyo manbalariga egalik qilish va mahalliy bozorlarni o'z ta'siriga olish orqali asta-sekin yirik siyosiy va harbiy kuchga aylandi. Ayniqsa, Hindiston hududida mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi ichki ziddiyatlar, siyosiy

parokandalik va iqtisodiy qaramlikdan foydalanib, kompaniya o'z mavqeini mustahkamladi. Ost-Indiya kompaniyasining faoliyatida xususiy tijorat manfaatlari bilan davlat siyosati o'zaro chambarchas bog'lanib ketdi. Bir tomondan, kompaniya aksiyadorlar foydasini ko'zlagan xususiy korporatsiya sifatida harakat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, Britaniya imperiyasining tashqi siyosiy va mustamlakachilik manfaatlarini amalga oshiruvchi vositaga aylandi. Shu sababli kompaniya bilan Britaniya parlamenti va hukumat organlari o'rtasidagi munosabatlar murakkab, ba'zan ziddiyatli xarakter kasb etdi. Parlament kompaniyani nazorat qilishga intilgan bo'lsa-da, uning iqtisodiy qudrati va mustamlaka hududlaridagi amaliy ta'siri davlat institutlariga ham bosim o'tkaza oladigan darajaga yetdi. Kompaniyaning Hindistondagi faoliyati mustamlakachilik boshqaruvining yangi shaklini yuzaga keltirdi. Bu boshqaruvda harbiy kuch, iqtisodiy ekspluatatsiya, soliq tizimi, savdo monopoliyasi va siyosiy nazorat bir butun mexanizm sifatida ishladi. Natijada mahalliy hukmronlik tuzilmalari zaiflashdi, an'anaviy iqtisodiy munosabatlar izdan chiqdi va mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Kompaniya manfaatlari ko'pincha mahalliy aholining ehtiyojlari va manfaatlaridan ustun qo'yildi. Shunday qilib, Ost-Indiya kompaniyasi tarixda xususiy savdo tashkilotining mustamlakachi siyosiy-harbiy kuchga aylanish jarayonini yaqqol namoyon etadi. Uning faoliyati kapital, savdo, davlat hokimiyati va mustamlakachilik siyosati o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ko'rsatadi. Bu tajriba shuni anglatadiki, iqtisodiy manfaatlar davlat siyosati bilan qo'shib ketgan sharoitda xususiy tashkilotlar ham keng hududlar taqdiriga ta'sir ko'rsatadigan siyosiy kuchga aylanishi mumkin. Ost-Indiya kompaniyasi misolida mustamlakachilik faqat harbiy bosib olish emas, balki savdo, moliya, diplomatiya va boshqaruv mexanizmlari orqali amalga oshirilgan murakkab tarixiy jarayon ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kaye J. The Administration of the East India Company: A History of Indian Progress. Allahabad: Kitab Mahal, 1966. – P. 6.
2. Ghulam Husain Salim. The Riyazu-s-Salatin (Сады султанов). Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1898. – P. 33.
3. Lawford J. P. Britain's Army in India: From Its Origins to the Conquest of Bengal. London: Allen and Unwin, 1978. – P. 69.
4. Roberts P. E. History of British India under the Company and the Crown. London: Oxford University Press, 1952. – P. 70.
5. Bayly C. A. Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770–1870. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 12.
6. Crouzet F. Mercantilism, War and the Rise of British Power // Two Hegemonies: Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001 / Ed. by P. K. O'Brien, A. Clesse. Aldershot: Ashgate, 2002. – P. 67–85.
7. James L. Raj: The Making and Unmaking of British India. London: Little, Brown and Co., 1997. – P. 48.
8. Keay J. The Honourable Company: A History of the English East India Company. London: Harper Collins, 1991. – P. 23.